

KIRGIZ HALK İNANCI VE HALK HEKİMLİĞİ UYGULAMALARINDA YILAN

SNAKE IN KYRGYZ FOLK BELIEF AND FOLK MEDICINE PRACTICE

*ЗМЕИ В НАРОДНОМ ВЕРОВАНИИ И ПРАКТИКЕ НАРОДНОЙ
МЕДИЦИНЫ КЫРГЫЗОВ*

Yrd. Doç. Dr. Mayrambek OROZOBAEV*

ÖZET

Farklı bir vücut yapısı, gizemli yaşam tarzı ve olası tehlike uyandırması sebebiyle her zaman insan topluluğunun dikkatini çeken bir sürüngen türü olan yılan hakkında dünyadaki birçok halkın kültüründe çeşitli inanış ve uygulamalar mevcuttur. Bu inanış ve uygulamaların bir kısmı en eski Türk halklarından olan Kırgızlarda hala varlığını korumaya devam etmektedir. Örneğin, Kırgızlar kırsal bölgelerde çadırın içine ya da avluna yılan girdiği zaman evin fertleri üzerine süt, ayran, kımız gibi sütlü içecekleri serpererek onun o bölgeden uzaklaşmasını sağlarlar. Buna da *ak çaçuu* (ak serpme) derler. Ayrıca çoğu *közü açık* (halk hekimleri)'ler kendi koruyucu ruhlarının *Ak cılan* (Ak yılan) olduğunu ileri sürer ve özellikle de tedavi sırasında yılan organından hazırlanmış *ak darı* (beyaz ilaç) denilen tedavi malzemesini kullanırlar. Bu tür inanış ve uygulamaların kökünün hangi temellere dayandığı henüz tam olarak bilinmemektedir. Öte yandan yılan, çoğu folklorik kaynaklarda sinsî, kurnaz, kindar, ölümcül, kötü niyetli bir varlığı simgelerken, bazı Kırgız masallarında bilinenin aksine onun zeki, dürüst, duyarlı, becerikli ve kutsal bir varlık olarak betimlenmesi dikkat çekicidir. Bütün bunlar çalışmamızda Kırgız kültüründeki yılan konusunu ayrıntılı olarak ele almamıza vesile olmuştur. Kırgız kültüründeki yılan konusuyla ilgili birçok bilgi sözlü kültür anlatımlarına dayanmaktadır. Çalışmamızda bu bilgilerin yanı sıra kendi gözümüz ile görüp bizzat tanık olduğumuz geleneksel uygulamalar da dikkate alınmıştır. Makalenin konusu *Kırgız Halk Kültüründe Yılanla İlgili İnanışlar ve Kırgız Halk Hekimliğinde Yılan* alt başlıkları çerçevesinde ele alınmıştır.

Bu çalışmanın amacı, yılanın Kırgız kültüründeki yeri ve önemini tanıtmak, ayrıca günümüzde Kırgızlar arasındaki yılanla ilgili bazı inanış ve uygulamaların kökenini tespit etmek ve böylece genel Türk kültürünün henüz aydınlığa kavuşturulmamış yönlerinin araştırılmasına katkıda bulunmaktır.

Anahtar Kelimeler:

Yılan, yılan tedavisi, Kırgız halk hekimliği, Kırgız halk inançları.

* Ardahan Üniversitesi, İnsani Bilimler ve Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü - Ardahan / TÜRKİYE

ABSTRACT

Today, there are various beliefs and practices about snake that is a reptile species that always attracts the attention of the community due to the different body structure, mysterious way of life and wakening of potential danger. Some of these beliefs and practices continue to exist in the Kyrgyz, an ancient Turkish community. For example, when a snake enters a tent in the rural areas or yard the house members spread milk drinks such as milk, buttermilk, koumiss on themselves to alienate the snake from the region. This is called "white spreading" (ak çaçuu in Kyrgyz). In addition, most keen people (folk doctors) set forth that their protective spirits are the "White Snake" (ak cılan) and use the so-called "white-medicine" (ak dari) treatment prepared from the organ of a snake during their treatments. The basis of the foundation of such belief and application is not fully understood yet. On the other hand, although snake symbolizes sly, cunning, vindictive, lethal, presence of malicious creature in most folkloric sources, it is remarkable that some Kyrgyz tales describe snake as intelligent, honest, responsive, resourceful and sacred creature. All these conducted towards the detailed study of snake in the Kyrgyz culture in our study. Snake in the Kyrgyz culture is based on a number of knowledgeable oral culture narrations. In our study, the traditional practices that we have seen and witnessed have been considered as well as this information. The subject of the article has been discussed within the framework of sub-headings *Beliefs Related to the Snakes in Kyrgyz Folk Culture and Snake in Kyrgyz Folk Medicine*.

The purpose of this article is to introduce the place and importance of snake within the Kyrgyz culture, determine the roots of belief and practices regarding snakes between the Kyrgyz today and contribute to the research of aspects that have not been clarified in the general Turkish culture.

Key Words:

Snake, snake treatment, Kyrgyz folk medicine, traditional belief of the Kyrgyz.

РЕЗЮМЕ

В культуре многих народов мира существуют разные верования и практика, предметом которых является змея, всегда привлекавшая внимание человеческого общества необычной структурой тела, таинственностью образа жизни и представляющей потенциальной опасностью. Некоторые из этих верований до сих пор существуют среди самого древнего турского народа – кыргызов. Например в сельской местности, если в юрту попала змея, жильцы поливают её молоком, айраном, кумысом или другим кисло-молочным продуктом, таким образом змея покидает жилище. Эта практика называется *ак чачуу*, то есть «разбрызгивание белого». А так же люди *козю ачык*, то есть ясновидящие или народные целители своих прокровительствующих духов называют *Ак жылан*, «белая змея» и среди лечебных средств применяют *ак дары*, «белое лекарство», которое изготовлено из различных органов змеи. Корни этих верований и традиций пока не изучены. С другой стороны привлекает внимание, что змея во многих фольклорных источниках представляется коварным, хитрым, мстительным, смертоносным, злым героем, а в кыргызских сказках напротив умным, честным, чувствительным, находчивым и святым. Всё это повлияло на подробное рассмотрение в нашей работе темы змеи в кыргызской культуре. Сведения о змеях в кыргызской культуре исходят из

произведений устной культуры. Кроме этих сведений в статье представлены вашему вниманию традиции, свидетелями которых мы были лично. Предмет статьи рассмотрен под двумя темами *Змея в кыргызском народном веровании и в практике народной медицины*.

Цель этой статьи, определить место и важность змеи в кыргызской культуре, кроме этого определить корни некоторых верований и практических действий до сих пор имеющих место в жизни кыргызов, таким образом способствовать изучению неосвященных сторон общей туркской культуры.

Ключевый Слова:

Змея, лечение змеёй, кыргызская народная медицина, кыргызское традиционное верование.

1. Giriş:

Hiç kuşkusuz, Kırgızlardaki geleneksel inanç, inanış ve uygulamaları genel Türk kültürü çerçevesinde değerlendirmek gerekir. Genel Türk kültürünün temelini oluşturan en önemli öğelerden biri de geleneksel Türk inancıdır. Bilindiği gibi, geleneksel Türk inancı, başta Gök Tanrı inancı olmak üzere onun etrafında şekillenmiş ve akademik dilde Animizm, Natürizm, Fetişizm, Totemizm, Şamanizm, atalar kültü, tabiat kültleri: su kültü, ateş kültü, ağaç kültü vs. olarak adlandırılmakta olan inanç sistemlerine verilen genel addir (Polat 2005:31). Günümüzde bu inanç sistemlerinin izlerine sadece gelenek-göreneklerimizde değil, dilimizde, edebiyatımızda, yaşam felsefemizde, etnik karakterimizde, halk hekimliğimizde, eğitimimizde vs. rastlamak mümkündür. Bunlar aynı zamanda Türk halklarının ortak kültürel mirasa, düşünceye sahip akraba toplulukları olduklarını kanıtlayan önemli değerlerdir. Bu değerler günümüzde çeşitli dinî, siyasi, ekonomik, coğrafik, kültürel faktörlerin etkisi altında kalmalarına rağmen varlığını korumaya devam etmektedir. Ayrıca bu değerler sadece bir alanla sınırlı kalmayıp hayatın tüm alanlarını kapsamış ve kendi varlığını hissettirmiş durumdadır. Örneğin, ateş, Türk halklarının yaşam felsefesinde hayata canlılık kazandıran vazgeçilmez kutsal bir unsur olarak kabul edilirken, halk hekimliğinde hastalığa neden olan kötü ruhlardan arındırıcı şifa olarak kullanılır. Hayvansal ya da bitkisel yağ, günlük hayatta bir besin kaynağı olarak kullanılırken Kırgızlarda her Perşembe kendi evini ziyarete gelen ata ruhlarına saygı göstermek amacıyla kokusu etrafa yayılması için ateşe atılan ya da dökülen ve bu şekilde ölenlerin ruhlarıyla ilişki kurulmasına yardımcı olan araç olarak kabul edilir. Bu nedenle gelenek-göreneklerimizde, örf-adetlerimizde dikkatimizi çeken bir unsur sadece bir adet ya da uygulama olarak değerlendirilemez. Çünkü bu değerlerin kökü kültürümüzün temelini oluşturan geleneksel inancımıza dayanmakta ve geleneksel inancımız da kültürümüzün tüm alanına yansımaktadır. Bu düşünceyle çalışmamızda yılanın Kırgız kültüründeki yeri hem geleneksel inanç, hem de halk hekimliği çerçevesinde ele alınmıştır. Makalede yılan konusunun Kırgız kültüründeki önemi üzerinde durulmasının en önemli nedenlerden biri bu konu üzerinde henüz bu güne kadar derinlemesine araştırılmış bilimsel bir çalışmanın olmamasıdır. Hâlbuki diğer bazı Türk halklarında da görüldüğü gibi Kırgız halk inancında yılanla ilgili pek çok değişik inanış ve uygulamalar mevcuttur. Ayrıca “gizemli” olması nedeniyle diğer hayvanlardan belirgin bir biçimde ayrılan ve çoğu efsanelerde olağanüstü roller aldığı için tipik örnek olarak gösterilen yılan hakkındaki bu inanış ve uygulamalar,

doğal olarak Kırgızcanın sözlü kültürüne yansımış olmalı ki günümüz Kırgız halk edebiyatında yılanla ilgili epey malzeme bulunmaktadır. Ancak bunlar henüz istenilen bilimsel düzeyde araştırılmış değildir. Burada yılanın Kırgız halk hekimliğinde en önemli tedavi malzemesi olduğunu da belirtmek gerekir. Günümüzde bile Kırgız halk hekimlerinin en az %80'inin hastaları tedavi ederken bu sürüngenin organından yapılmış tedavi malzemelerinden yararlandıkları söylenebilir. Kırgız hekimleri yilandan yapılan bu tedavi malzemesini *ak darı* (Hak ilacı) olarak adlandırır ve *miñdin biri* (bin ilaç varsa onun en iyisi) olduğunu söylerler. Kırgız halk hekimleri için vazgeçilmez tedavi unsuru olan bu sürüngen hakkında asırlardır nesilden nesle, babadan oğla, hekimden hastaya, ustadan çırağa anlatılagelen efsane masallar günümüzde halk arasında ağızdan ağza dolaşmaktadır. Bütün bunlar Kırgız kültüründeki yılan konusunu halk bilimsel açıdan araştırmam için vesile olmuştur.

Makale, özetle de belirtildiği üzere *Giriş, Sonuç ve Kaynakça* kısımlarının yanı sıra *Kırgız Halk Kültüründe Yılanla İlgili İnanışlar ve Kırgız Halk Hekimliğinde Yılan* alt başlıklı iki ana bölümden oluşmaktadır. Bu bölümlerin her ikisinde de yılan konusu hem inanç hem de halk hekimliği açısından etraflıca tanıtılmış ve yılanın Kırgız kültüründeki önemine, bununla ilgili inanış ve uygulamaların oluşum kaynağına ve diğer kültürlerle olan kültürel etkileşimlerine yer verilmiştir.

Makalenin hazırlanması sırasında Kırgız kültüründeki inanç, hekimlik ve edebiyatla ilgili çalışmaların yanı sıra diğer Türk halklarındaki yılan konusuyla ilgili bu güne kadar yapılan çalışmalara da başvurulmuştur. Ayrıca burada Kırgız kültürünün en iyi korunduğu Kırgızistan'ın kuzey-doğu bölgesinde büyümüş biri olarak Kırgız halk hekimlerinin hekimlik faaliyetlerine bizzat tanık olmam ve mesleğim gereği 1995-2000 yılları arasında Kırgızistan'ın Isıkköl ve Narın bölgelerinde oturan halkın arasından derlemiş olduğum folklorik malzemeler çalışmanın temel kaynağını oluşturmuş olduğunu da belirtmek gerekir. Bu güne dek araştırılmamış böyle bir konu üzerinde yapmış olduğumuz bu çalışmanın genel Türk kültürünün daha aydınlığa kavuşturulmamış yönlerinin giderilmesine katkı sağlayacak kanaatindeyiz.

2. Kırgız Halk Kültüründe Yılanla İlgili İnanışlar

Türkiye Türkçesinde “1. Sürüngenlerden, ayaksız, ince ve uzun olanların genel adı; 2. *mec.* Sinsi ve hain” (TS 1992: 1630) anlamlarında kullanılan *yılan* kelimesinin Kırgızcadaki karşılığı *cılan*'dır. Söz konusu kelime, Kırgızca sözlüklerde “1. Yılan (sürünmek için uygun uzun ve yuvarlak vücutlu, bacaksız, çoğunlukta zehirli olan hayvan); 2. Yıl ismi (Kırgızlardaki on iki hayvanlı yıl takvimine göre altıncı sıradaki yılın adı); 3. *mec.* Çok ağır ve kırıcı sözler söyleyen; dili zifir” (Abduldayev ve İsayev 1969: 230; Yudahin 1985: I, 279) anlamlarında açıklanmıştır. Yılan kelimesi Türklere ait en eski yazılı kaynaklar olan Orhon yazıtlarından itibaren *yılan*, *ylam* (Gabain 2000: 310), *cılan*, *ılan* (Toparlı vd. 2003: 43, 101) biçimlerinde görülmekte ve günümüzde Türkçenin çeşitli lehçelerinde *ylān* (Hal.), *yılan*, *yılan*, *ılan* (TT., Az., Trkm.), *ılan* (Özb., Uyg.), *cılan* (Kırg., KMalk.), *cılan* (Uyg.), *çılan* (Alt.), *jılan* (Kaz.), *çılan*, *şılan* (Hakas), *zılan*, *çulan* (Tuv.), *selen* (Çuv.) şekillerinde kullanılmakta olup *yıl*- “kaymak, sürünmek” fiiline +*ān* ‘fiilden ad yapan ek’in eklenmesi sonucu meydana geldiği bilinmektedir (Gülensoy 2007: 1138). Kültür tarihimizde ise yılanla ilgili kökeni bu dönemlerden çok daha eski çağlara uzandığı düşünülen çeşitli kültürel kaynaklara rastlamak mümkündür. Örneğin, Başar, eski devirlerde yılanın Orta Asya Türkleri tarafından saadet sembolü olarak kullanıldığını kaydetmiş ve gittikleri her yerde yılan, kulaklı ejderha, kartal, kuş, öküz başı, aslan gibi

hayvanların kabartmalarını, resimlerini işlemiş olduklarına değinmiştir (1978: 48). Ayrıca genel Türk halk edebiyatında yılanla ilgili pek çok folklorik kaynak, özellikle hikâye ve masallar bulunmaktadır. Bu folklorik malzemelerin çoğunun kökeni dünyadaki en eski dinî ve kültürel kaynaklara, efsane ve mitolojik unsurlara dayanmaktadır. Bunların büyük bir kısmına Kırgız halk edebiyatında da rastlanmaktadır¹. Bu folklorik kaynaklardaki yılan konusunu karakter bakımından değerlendirdiğimizde, günümüz Kırgız kültüründe yılanın hem olumlu hem de olumsuz sıfatlarda zoomorfik bir karakter olarak kalıplaştığını söylemek mümkündür². Olumsuz karakter olarak yılan Kırgız edebiyatında genellikle *sinsi, kurnaz, şeytan, uyanık, kindar, kılıktan kılığa giren, soğuk, ölüm meleği* (Azrail) vb.” gibi kavramlar için kullanılmıştır. Yılan kelimesi, bu anlamda özellikle sözlü kültürümüzün en önemli didaktik ve dil malzemeleri olan atasözleri ve deyimlerde yer almaktadır. Örneğin, *Cılandın başın çıkaruu* (karşısındakini korkutacak, çekindirecek bir olaya değinmek, hatırlatmak), *Cılandın kuyruğun basuu* (yılanın kuyruğuna basmak), *cılanday ışkıruu* (sinirli, öfkeli, kızgın şekilde görünmek, köpürmek, feryat etmek) (Osmonova vd. 2001: 197) vb. gibi.

Yılanın diğer Türk halklarının birçoğunun geleneksel kültüründe görüldüğü gibi Kırgız kültüründe de olumsuz bir kavram olarak karşımıza çıkmasının nedenlerini incelediğimizde, onun kökünün günümüz Türk kültürünün kalıplaşmasında büyük tesiri olan İslam mitolojisine ve İslam’ın etkisiyle Türkler arasında yaygınlaşan İran ve Arap mitlerine dayandığını görmek mümkündür³.

B. Âbcet’in de belirttiği üzere İslam’ın kutsal kitabı olan Kuran’daki efsanelerde Hz. Âdem ile Hz. Havva’nın cennetten kovulmasına neden olanlardan biri de yılanıdır. Yılan İblis’e kanarak onu kendi vücuduna gizleyip cennete getirir. İblis’in tuzağına düşen Hz. Âdem ve Hz. Havva cennetten kovularak dünyaya gelirler. Böylece insanoğlu cennetteki ebedî hayatından uzaklaştırılarak bu dünyadaki ölümlü mahlûka dönüşür. Bundan başka “Büyük Tufan” olayında da yılanın adı geçmektedir. Olayda insan ve diğer canlı ırkının devam etmesi için Nuh’un yaptığı büyük geminin delinmesi nedeniyle o deliği kapatan yılanın insan kanyla beslenme olasılığı kırlangıç sayesinde engellendiği rivayet edilir (Âbcet 2008). Başar, Kuran-ı Kerim’in Taha suresinin 20., Eşşuara suresinin 32., Ennemel suresinin 10., El-Kasas suresinin 31. ayetlerinde yilandan söz edildiğini, ayrıca Taveri’nin rivayet ettiği bir hadiste Hz. Peygamberin cinleri üçe ayırdığı ve bir kısmını yılan olarak nitelediğini belirtmiştir. Bununla birlikte yazar, yılanın kutsal kitaplarda yer alması onun ona görülen ilginin sadece eskiliğini değil, aynı zamanda öneminin derecesini de gösteren dayanak olduğunu kaydetmiştir (1978: 9-10).

Yılan, dünyadaki birçok halkın edebiyatında kimi zaman insanların mutluluğa ya da bir zenginliğe kavuşmasına mani olan bir tehlike, kimi zaman ölümsüzlüğü, ebedî yaşamı ellerinden alan bir ecel, ölüm meleği olarak izah edilir. Örneğin, eski Hint destanı *Mahabharata*, Firdevsî’nin eski İran efsanelerinin üzerine kurulu manzum destanı *Şehname*, tarihin en eski yazılı destanı olan *Gilgamiş* gibi destanlarda bir ölüm meleği olarak kullanılan yılan motifine Oğuz Türklerinin en bilinen epik destanlarından Dede Korkut Hikâyelerinde de rastlanmaktadır. Dede Korkut ile ilgili Kazakistan’da sözlü gelenekten derlenen bir rivayette Dede Korkut’un rüyasında kendi mezarının hazırlandığını görmesi nedeniyle ölümden kaçarak ölümsüzlüğü aradığı ancak, bir gün Sirderya’nın kıyısında kopuz çalarak otururken ölümün yılan olarak gelip kendisini sokarak öldürmesiyle bunu başaramadığı anlatılır (Âbcet, 2008).

Yılan ismi Türk mitolojisinde bazen ejderha anlayışını da kapsamaktadır. Ögel, ejderha unsurunun Türklere çok eski çağlarda Çin'den gelen bir motif olduğunu kaydetmiştir (1995: II, 566). Roux da ejderhanın Orta Asya halklarına komşularından geldiğinin kesin olduğunu ve Çince ejderha anlamındaki *lu* kelimesinin *lung* kelimesinden türemiş olabileceğini belirtmiştir (2005: 39). Kırgızcada bu mitolojik varlık için Farsça kökenli olduğu bilinen *acidaar* (ejderha) kelimesinin dışında bazen Çince kökenli *ulu* (<*lu*) isminin de kullanılması Ögel'in yukarıdaki fikrini güçlendirmektedir. Ayrıca eski Türk destanlarından olan "Manas" destanında Kırgızların eski düşmanları olan Çinliler hakkında anlatılırken onların çok kalabalık köklü bir millet olmasının yanı sıra aralarında tek gözlü devleri, cin-perileri, yedi başlı uzun boynuzlu, yedi kollu insan şeklinde çirkin yaratıkları, bir kale içinde yetiştirilen altmış başlı uzunluğu dört yüz metre olan ejderhaları olduğundan da bahsedilmektedir (Orozbekov 1982: 224; 1988: 194). Bunun dışında Kırgız masallarında da ejderha motiflerine sıkça rastlamak mümkündür. Bu masallarda ejderha genellikle yedi başlı, ağzından ateş püskürten uçabilme özelliğine sahip yılan benzeyen korkunç bir yaratık olarak izah edilir. Dolayısıyla Kırgız edebiyatında ejderha, kötülüğün, çirkinliğin ve korkunçluğun simgesi sayılmakta ve bazen yılanla özdeşleştirilmektedir.

Bütün bunlar Kırgız kültüründe yılanın bir olumsuz kavram olarak kalıplaşmasına sebep olan önemli etkenler olmuştur. Hâlbuki yılanın Kırgız kültüründeki konumu derinlemesine incelendiğinde onun tamamen bir olumsuz kavram ya da kötü karakter olarak algılanmadığını görmek mümkündür. Hatta Kırgız halk inancında bir yılan kültürünün bile mevcut olduğu anlaşılmaktadır⁴. Ayrıca halk ağzında söylenegelen *Üç meerim* (Üç sevgi), *Cılandar hanıçası* (Yılanlar kraliçesi), *Cılandın öcü* (Yılanın öcü), *Cılan ayal* (Yılan kadın) vb. gibi hikâye, masallarda yılan dünyası renkli motiflerle derinlemesine işlenmiş ve yılanın genellikle bilinenin aksine zeki, temiz, dürüst, nazik, becerikli, duyarlı ve kutsal bir varlık olduğu savunulmaktadır. Bunun yanı sıra onların yer altında bir toplum halinde yaşadıkları, kendi yaşam kurallarına (kanunlarına) sadık hayvanlar oldukları ve her yılan toplumunun kendi yöneticisi (kraliçesi, koruyucuları), hizmetçileri olduğu ileri sürülmektedir.

Bazı Kırgız masallarında yılanın don değiştirerek insan (çoğunlukla kadın) kılığına girip yiğitle evlendiği söylenir. Buna örnek olarak, A. Stamov'un halk mitolojisi üzerinde kurulu *Üç meerim* (Üç sevgi) hikâyesini göstermek mümkündür. Hikâyede bir genç dişi yılan ormanda her gün *çoor* (ney) çalan Börübay adlı bir delikanlıya âşık olur ve yılan kanunlarını çiğneyip güzel bir kadın kılığına girerek onunla evlenir. Zamanla hamile kalır ve doğum vakti yaklaşınca kocasından altı gün boyunca evden uzak kalmasını rica eder. Kocasını evinden uzaklaşır ancak, onları gözlemleyen Bakalbay adlı *bakşı*'nın sayesinde eşinin yılan olduğunu öğrenir. Yılan olan eşi kocasına yeni doğan oğlunu teslim ederek: "Sen bana verdiğin sözü tutmadın ve doğum sırasında gizlice gelip benim yılan olduğumu öğrendin. Yoksa ben sana güvenmiştim. Artık bundan böyle beni insan olarak göremeyeceksin. Oğlumuzu iyi bak! Eğer ağlarsa ağzına at" diye kendi göz yuvarını çikartarak Börübay'a verir ve kendisi göle doğru gider. Oğlu çabucak büyür ancak, annesini isteyerek devamlı ağlamaya başlar. Babası ona annesinin yılan olduğunu söylese de oğlunu istediğinden vazgeçiremez. Börübay oğlunu eşinin bulunduğu göle götürür ve *çoor*'unu çalmaya başlar. *Çoor* sesini duyan kör anne yılan gölden çıkarak onlara yaklaşır. Çocuk kendilerine yaklaşan yılanın annesi olduğunu hissederek ona doğru koşmaya başlar. Oğlunun sesini duyan anne yılan onu ürkütmemek için göle doğru kaçır. Fakat oğlu peşini bırakmayınca geri döner ve oğluna sarılır. Oğlu yılan annesinin boynundan kucaklayıp

ağlarken gözyaşı yılanın kör olan gözlerine damlar ve yılanla yeni gözler oluşarak eskisi gibi güzel bir kadın kılığına girer ve Börübay ile tekrar evlenir” (Stamov 1992: 249-313).

Kırgızlar, tarihin en kadim dönemlerden itibaren göçebelik ve yarı göçebelik hayat tarzını benimsemiş ve 20. yüzyılın başına kadar bu tarz hayat sürdürülmüştür. Dolayısıyla asırlardır doğayla iç içe yaşamaları, onlarda diğer halklarla olan kültürel etkileşimin dışında doğaya karşı saygı ve sevgi çerçevesinde kendilerine özgü bir takım ön yargıların (gelenek ve göreneklerin) kalıplaşmasına zemin oluşturmuştur. Kırgızlarda doğadaki birçok canlı ve cansız varlıklarla ilgili çeşitli inanışların bugüne kadar korunduğu gibi, yılanla ilgili de bugüne kadar uygulanmış birtakım inanış unsurları mevcuttur. Örneğin, Kırgızlar yanlışlıkla evin içine giren yılanı dışarı çıkarmak için üzerine süt, kımız, ayran gibi sütlü içecekleri serperler. Kırgızcada *ak çaçuu* ((düz çev.) ak serpmeye) denilen bu uygulamanın anlamı “bizim sana niyetimiz süt gibi beyaz, temiz, sen de bize zarar verme, günaha girme” şeklinde olduğu söylenmektedir. Ancak bu uygulamanın çıkış kaynağını yılan kültürüyle ilişkilendirmek, daha doğrusu bu uygulamanın yılanların iyisine, halk ağzında *Ak cılan* olarak bilinen bir dişi koruyucu ruha gösterilen saygı, tapınma şekli olduğunu tahmin etmek mümkündür. Kırgızlardaki yılanın iyisine (koruyucu ruhuna) hitap etme, onunla ilişki kurmaya çalışma, onu etkileme inancı ileride üzerinde durulacak olan halk hekimliğiyle ilgili uygulamalarda, tedavi yöntemlerinde daha açık görülmektedir.

Kırgızlardaki yılan kültürüyle ilgili buna benzer totemci unsurlara Kazak, Başkurt, Hakas, Tuva, Yakut gibi diğer bazı Türk halklarında da rastlanmaktadır. Örneğin, Başkurtlarda on iki kavme karşılık gelen on iki tanrıdan bir yılanıdır (Roux 2005: 389). Butanaev, Hakaslarda da yılanı özel bir muamele gösterildiğini belirterek özellikle Honguraylarda (Hooray) yılanı kendi adıyla seslenmekten çekinerek *uzun hurt* (uzun kurt), *soylaas* (sürüngen) gibi örtmece adlarla hitap edildiğini kaydetmiştir. Yazar, ayrıca göçebe Sibirya Türklerinin keçe çadırlarını bel kısmından sararak bağlayan organların renginin alaca olmasına dikkat çekerek bunun bir efsaneye göre yılanın korunmanın bir yöntemi olduğunu vurgulamıştır. Efsanede Hakaslarda *Aara* adlı kalabalık bir kabilenin yılanlar tarafından büyük saldırıya uğradığı ve saldırıların sonu kesilmeyince kabile üyelerinden akıllı birinin tavsiyesi üzerine çadırlarını ala organla bağladıkları ve bundan sonra saldırıların sona erdiği anlatılır (2003: 71). Buradaki keçe çadırını ala organla bağlama olayı günümüzde Kırgızlarda da görülmektedir. B. Ābcet de, çadırın bel kısmından ala organla sararak bağlama âdeti efsanede anlatıldığı üzere yılanın korunmanın bir yöntemi olmakla birlikte yılan kültürünü kabul etmek, ona boyun eğmek anlamına da geldiğini vurgulamıştır. B. Ābcet, ayrıca Tuvalı şamanların kendi soylarının *Aza* adlı kutsal ruhtan geldiğini söylemelerine değinerek buradaki *Aza* isminin yukarıdaki efsanede adı geçen *Aara* ile ilişkili olabileceğini belirtmiş ve onlarda yılanın bir totem haline geldiğini kaydetmiştir. Ona göre buradaki *Aza*, *Aara* isimlerini Kırgızca ve Kazakçadaki *aca*, *aco* kelimeleriyle ilişkilendirmek mümkündür (Ābcet 2008).

Kırgızlar ölen yılanı bile demir dokunduramazlar. İnanışa göre yılanın en çok korktuğu iki şey varmış. Biri ateş, diğeri ise demir. Demirin sesi duyulan yerden yılan kaçarmış. Dolayısıyla yılanı demirle vurmaya ya da öldürmeye onun iyisine yapılan en büyük hakaret, saygısızlık olarak kabul edilir. Ancak yılanlar altını severmiş. Kırgızlar, altın olan yerde yılan olur derler. Eğer yer altında ya da bir mağarada altın hazinenin bulunduğu tespit edilirse onu almak için önce hazinenin “sahibi, koruyucusu” olan varlıklara adayarak (yılanı) kurban kesip onları memnun ederek izin almak gerekir⁵. Bundan dolayı olmalı ki rüyada yılan görmek zenginliğin işareti olarak yorumlanır.

Bilindiği üzere yılanlar ilkbaharın gelmesiyle yuvasından dışarı çıkar, üzerindeki eski kılıfından (gömleği) sıyrılarak ayrılır ve yeni kılıfa kavuşurlar. Butanayev, Hakasların bu olayı yılbaşının gelmesiyle ilişkilendirerek *çıl pazı aylandı, çılan pazı soyıldı* (yılbaşı döndü (geldi), yılan başı soyuldu (kabuğundan ayrıldı)) dediklerini ve yılanın bırakıp giden eski kılıfını bulduklarında hayra alâmet ederek sandıklarına sakladıklarını belirtmiştir (2003: 72). Bulunan yılan kılıfının uğur getireceği inancı Kırgızlarda da mevcuttur. Ancak Kırgızlar yılan kılıfını genellikle tedavi amaçlı ve süs eşyası olarak özellikle kamçı, beşik gibi eşyaların süslemesinde kullanırlar.

Yılan doğu halklarının on iki hayvanlı yıl takvimine göre aynı zamanda bir yıl ismidir. Kırgızlarda yılan yılıyla ilgili de birtakım inanışlar vardır. Kazaklar *jılan jülında jılıs boladı* “yılan yılında ilerleme olur” derler. Kırgızlar ise, Yılan yılının kışı uzun ve soğuk, yazı da sıcak ve kurak olması nedeniyle meşakkatli bir yıl olacağına inanırlar. Fakat yılan yılında doğan çocuğun zeki, becerikli ve sezgilerinin güçlü, duyarlı olacağı söylenir. B. Soltonoyev, yılanın on iki hayvanlı yıl takviminde yer almasının doğrudan Kırgızlardaki yılan kültürüyle ilişkilendirilebileceğini kaydetmiştir (1991: 589). Ancak, bilindiği üzere içerisinde yılanın da yer aldığı on iki hayvanlı yıl takvimi sadece Kırgız, Kazak, Tuva, Hakas gibi Türk halklarında değil, Moğol, Çin, Japon gibi birçok doğu halkında da mevcuttur. Ayrıca bu takvimin çıkış tarihinin oldukça eski dönemlere dayandığı ileri sürülmektedir. On iki hayvanlı yıl takviminin Göktürk Kağanlığı döneminde de kullanıldığı Türklere ait en eski yazılı kaynaklar olan *Orhun Yazıtları*’nda görülmektedir. Örneğin, *Teñri Kağan Yazıtı*’nda: *bunça k(a)zg(a)n(ı)p k(a)ñ(ı)m k(a)g(a)n [ı]t yıl on(u)nç (a)y (a)ltı ot(u)zka yog (e)rtürt(ü)m* “bu kadar (çok) kazanıp babam Hakan Köpek yılının onuncu ayının yirmi altısında vefat etti” (Tekin 2008: 69) ifadelerinde görüldüğü gibi. Burada yılan yılını “Türklerde on ikili yıllardan biri” şeklinde Kaşgarlı Mahmud’un kaydettiğini de belirtmek gerekir (Atalay 1999: IV, 783).

Kırgızlardaki yılanla ilgili halk arasında yaygın görülen inanç ve uygulamaları genel olarak şu şekilde sıralayabiliriz:

– Kırgızlarda yılanın iyesi *Ak çılan* denilen bir ruhtur. Bu ruh aynı zamanda çoğu halk hekimlerinin (bakışların), bazı pınarların, göllerin, ırmakların, vadilerin, ormanların, dağların vb. koruyup kollayıcı ruhlarındandır.

– Diri yılanı demir dokundurmak yasaktır. Yılanı demir ile öldürmek tüm yılan topluluğuna ve onun koruyucu iyesine büyük saygısızlık olur. Yılan taşla öldürülür.

– Rüyada yılan görmek zenginliğin işareti sayılır.

– Altın olan yerde yılan olur. Yılanlar altını sever ve korurlar.

– Yılanı görünce öldürmek gerekir. Ancak sürü halinde dolaşan yılanı dokunulmaz.

– Eve gelen yılan öldürülmez, aksine ona saygı gösterip üzerine ayran, süt, kımız serpererek evden uğurlamak lazım.

– Bazı yılanlar insanı görünce kafasını toprağa sokarlarmış. Eğer insan onu kuyruğundan çekerek kafasını topraktan çıkartabilirse yılanın tüm gücü insana geçer ve o insan itibar sahibi olurmuş. Ancak yılanın kafasını topraktan çıkartamazsa insanın gücü yılanı geçer, insan da hastalanarak halsiz düşermiş.

– Bulunan yılanın kılıfı uğur getirir.

– Yılanın boynuzunu bulmak saadettir.

- Yılan “ürkütmeseler de yanlışlıkla çocuğu sokmazsam” dermiş.
- Yılan kindardır. Küstürmemek gerekir.
- Yılan yılının kışı uzun ve soğuk, yazı da sıcak ve kurak olması nedeniyle meşakkatli bir yıl olur.
- Yılan yılında doğan çocuk zeki, becerikli ve duyarlı olur.

Ayrıca Kırgızistan’ın bazı bölgelerinde *Cılandı suu* (Yılanlı su), *Cılandı köl* (Yılanlı göl), *Cılandı kolot* (Yılanlı vadi), *Cılan arık* (Yılan ark), *Cılandı tör* (Yılanlı yayla), *Cılandı bulak* (Yılanlı pınar), *Cılandı koo* (Yılanlı çukurluk) denilen yerler bulunmaktadır. Bu yerlerde eskiden (Kırgızların göçebelik dönemlerinde) yılanların sürü halinde yaşadıkları bilinmektedir. Ancak günümüzde bunlardan bazılarının yakınında artık köyler, şehirler kurulması nedeniyle yılanlara rastlamak çok zordur. Buna rağmen bölge halkı bu bölgeleri mukaddes sayar, iyesinin yılan olduğuna inanırlar. Kimi hastalar kendisini tedavi eden halk hekimlerinin⁶ tavsiyesiyle bu yerleri ziyaret ederek kanlı kurban gerçekleştirirler.

3. Kırgız Halk Hekimliğinde Yılan

A. Sağlık-Hastalık Olgusu

Kırgızlar, günümüzde modern tıp alanının gelişmiş ve yaygınlaşmış olmasına rağmen uzun tarihleri boyunca uygulayageldikleri geleneksel tedavi yöntemlerine en çok başvuran ve bunun sonucu olmalı ki, toplumda da halk hekimleri çok yaygın görülen Türk boylarındandır. Kırgızlardaki sağlık-hastalık konusuyla ilgili son dönemlerde yapılan bilimsel çalışmalara bakıldığında, Kırgızların bugüne kadar hastalığın birçok türünü tespit ettikleri ve buna göre çeşitli tedavi yöntemleri geliştirdikleri anlaşılmaktadır (bk. Güngör 2006; Moldaliev 2010). Onların hastalıklara karşı geliştirdikleri bu tedavi yöntemlerinde özellikle geleneksel inanç sistemlerinin, çeşitli gözlem ve deneyimlerinin, dünya görüşlerinin büyük etkisini görmek mümkündür. Burada Kırgızlardaki sağlık ve hastalık olgusuyla ilgili kültürel etkileşimleri de göz ardı etmemek gerekir. Hiç kuşkusuz, Kırgız kültürünün oluşumunda başta İslam dini olmak üzere Budizm, Taoizm, Hinduizm, Lamaizm, Zerdüştlük ve Hıristiyanlık gibi dinlerin (dolayısıyla İran, Arap, Çin, Tibet, Hint ve Rus kültürlerinin) büyük tesiri olduğunu söyleyebiliriz. Çünkü Kırgızların tarihte bu din ve kültürlerden kısmen de olsa etkilendikleri, İslam dinini ise büyük çoğunluk olarak benimsedikleri bilinmektedir (Erşahin 1999: 405). Dolayısıyla Kırgızların gerek sağlık-hastalık olgusuyla ilgili düşüncelerinde gerek halk hekimliğinde bu dinlerin vasıtasıyla geçmiş Arap, Fars, Çin, Tibet, Hint tıplarının izlerine de rastlamak mümkündür.

Kırgızlar, hastalığı genel olarak *can oorular* veya *canduu oorular* (ruhsal, psikolojik hastalıklar) ve *ten oorular* (beden hastalıkları) olarak iki gruba ayırmış ve buna göre tedavi yöntemlerini geliştirmişlerdir (Bolot 2003: 6). Ayrıca bu yöntemlerle tedavi eden halk hekimlerini de hastalığı tedavi etme sırasında uyguladıkları yöntemlerine, kullandıkları tedavi malzemelerine veya hastalığın ismine göre *darımçı*, *emçi*, *domçu*, *tükürçü*, *dubakan*, *tamurçı*, *kançı*, *basmaçı*, *snukçı*, *bakşı*, *bübü* vb. şekillerde adlandırdıkları bilinmektedir⁷.

Köse, Kırgızlardaki halk hekimliğine ilişkin tedavi yollarını genel olarak: 1) *Sihir ve büyüye dayanan tedavi yolları*; 2) *İlaçla tedavi edilen hastalık ve bunların tedavi yolları*; 3) *Hem ilaçla, hem de sihir ve büyüyle iyileştirilen hastalıklar* şeklinde üç gruba ayırmıştır (2004: 536). Bunlardan sihir ve büyüye dayanan tedavi yolları, genellikle *can ooru*’lar grubundaki hastalıkların tedavisinde, ilaçla tedavi etme yolları ise, daha çok *ten oorular* grubundaki hastalıkların tedavisinde kullanıldığı bilinmektedir. Ancak Kırgız halk

hekimliğindeki tedavi yöntemlerini yalnız bunlarla sınırlandırmamak gerekir. Kırgız hekimleri hastalığın türüne göre çok çeşitli tedavi yöntemlerine başvurmuşlardır. Örneğin, buhar, su, taş, buz, kül, tuz, ateş, duman, mezarın toprağı vb. gibi şeylerle tedavi etme, bazı kırık çıkıkları onarma, bazı okun kalıntılarını ameliyat yöntemiyle alma vs. gibi. Fakat bunlardan en yaygın kullanılanı, Köse'nin de belirttiğı üzere ilaçla tedavi etme yöntemidir. Kırgız halk hekimleri, en çok şifalı bitkileri, mineral maddeleri, bazı hayvanların etini ve iç organlarını ilaç (tedavi malzemesi) olarak kullanmışlardır (Moldobayev 1993: 103). Kırgızlarda özellikle bitkilerin tedavi amaçlı olarak bu kadar çok yaygın kullanılmasına Tibet tıbbının tesiri olabileceğı düşünölmektedir. Ayrıca Kırgızistan tabiatının da buna elverişli olması ve 9500'den fazla bitki çeşidinin bulunması (bunların büyük bir kısmı şifalı bitkiler)⁸ bitkisel tedavi yönteminin yaygınlaşmasını sağlamış olabilir. Öte yandan yukarıda da belirtildiğı üzere Kırgız halk hekimliğinde at, koyun, keçi, inek, deve, geyik, dağ koyunu, dağ keçisi, tavşan, tilki, kurt, dağ sıçanı, ayı, porsuk, köpek, balık, karınca-böcek, kurbağa, yılan vs. gibi hayvan ve canlıların bazı organlarının (genellikle, derisi, eti, yağı, safra kesesi, karaciğeri, kemikleri, dişleri, tırnakları, boynuzları) yardımıyla tedavi etme yöntemi de yaygın görölmektedir. Bu yöntemin diğere bazı Türk halklarının dışında Moğol, Çin, Tibet halklarında da sık kullanıldığı bilinmektedir. Özellikle yılanla tedavi etme yöntemi, Çin, Filipinler, Tayland, Singapur, Malezya gibi güneydoğru ölkelerinde daha yaygın görölen bir yöntemdir.⁹

B. Tedavi Malzemesi Olarak Yılan

Yılanın tedavi malzemesi olarak kullanılması bugün diğere çoğru Türk halklarında olduğı gibi Kırgızlar arasında da yaygın görölmektedir. Ancak doğadaki her yılan tedavi malzemesi için kullanılmadığı gibi, yılın herhangi bir mevsiminde yakalanan yılan da tedavi malzemesi olarak kullanılamaz. Son zoolojik verilere göre Kırgızistan'da yılının 25 türü tespit edilmiştir (Usupbekova 2010). Tespit edilen bu türlerin içerisinde halkça bilinen yılanlar şunlardır: *sarı cılan*, *kara çaar cılan*, *ok cılan*, *suu cılan*, *ak cılan*, *kalkan baş cılan* vs. Kırgız halk hekimleri tedavi malzemeleri için bunların içerisinde genellikle *sarı cılan* (sarı yılan)'ı tercih ediyorlar. Buna bazı bölgelerde *may cılan* "yağlı yılan" da denir. Bunun dışında kimi hastalıklar için *karaçaar cılan* (siyah benekli, alaca yılan) da kullanılır. Kırgızistan'ın Narın şehrinde yaşayan halk hekimi K. Aytbayev, yılanları tedavi amaçlı kullanmak için ilkbaharda, havaların ısınmaya başlamasıyla yuvasından yeni dışarı çıktığında yakalamak gerektiğini söylüyor. Ona göre bu dönemdeki yılanlar, yazın topladığı yağ deposu boşalarak zayıflamış ve vücudundaki insan sağlığı için zararlı maddelerden yoksun, temiz olurlarmış. Ancak *sarı yılan* genellikle otun köküyle beslendiğı için yılın diğere mevsimlerinde de yakalanabilirmiş. Ayrıca K. Aytbayev, yılanı temizlemenin yani vücudundaki insan sağlığı için zararlı bazı maddelerden arındırmanın başka yöntemleri olduğunu da belirtiyor. Ona göre Kırgız halk hekimlerince yılanı temizlemenin en yaygın kullanılan yöntemi, onu yakaladıktan sonra bir bidona kıımız doldurup diri ya da ölü olarak bidonun içine atmak ve bu şekilde on iki gün bekletmektir. Hekimin anlattığına göre bu süre içerisinde kıımız yılanın vücudunun zararlı maddelerden temizlenmesini sağlamış (2000).

Kırgız halk hekimleri yılanın hemen hemen tüm organından (derisi, kılıfı, eti, yağı, kemiğı, dişi) yararlanırlar ve bu organ parçalarını hastalığın türüne göre kurutup ufalayarak, kaynatarak, kavurarak ya da çiğ olarak vb. çeşitli şekillerde kullanırlar. Örneğin, açılmış yaraların tedavisinde genellikle yılanın yağı yaranın üzerine çiğ olarak konulur ve sıkı bir şekilde sarılır. Halk hekimleri yılanın kafasını genellikle cam kırığı ile keserler ve derisini

çıkarttıktan sonra kimi serin bir yere kurutup ufalayarak, kimi ise ufak doğrayıp kavurma şeklinde kavurarak, kimi de suya kaynatıp çorba halinde hastaya içirerek tedavi ederler. Ancak bu yöntemler genellikle hastanın hastalığının türüne göre kullanılır. Kırgız halk hekimlerinden özellikle *tamırçı* (nabızcı)'lar hastanın nabzını tutarak muayene ettikten sonra genellikle *ısıık* (sıcak) veya *suuk* (soğuk) diye teşhis koyarlar. Onların *ısıık* (sıcak) diye teşhis koydukları hasta, yağlı, etli, sütlü yemeklerden uzak durarak genellikle 15-20 günlük bir süre içerisinde sadece kaynatılmış ılık su içerek tedavi olurlar. Eğer hastaya *suuk* “soğuk” diye teşhis konulursa, bu durumda hasta, soğuk içecekleri durdurup buhar ve süt, genç koyun ya da keçinin etinden yapılmış sıcak sulu yemeklerle beslenirler (bk. Moldaliev 2010: 13).

Kırgız halk hekimlerine göre yılan, *suuk* teşhisi konulan hastaların iyileşmesi için en iyi tedavi malzemelerindedir. Ayrıca, *emçiler* “ilaçla tedavi eden halk hekimleri” bu tür hastalığın tedavisi için hastaya yılanı kaynatıp süzgeçten geçirerek kemiğini ayıkladıktan sonra suyunu (çorbasını) içirirler. Onlar bu şekilde hastalığın birkaç türünü tedavi eder, özellikle kemik ağrıları, romatizma, sifilis, yilancık hastalıkları ve bazı hayvan hastalıkları tedavisinde sık kullanırlar¹⁰.

Kırgız halk hekimleri kaynatıldıktan sonra süzgeçte kalan yılan kemiklerinden de onu döverek toz haline getirip *ak darı* (beyaz ilaç (*mec.* Hak ilacı)) denen bir çeşit tedavi malzemesi hazırlarlar. Halk arasında *ak darı*'nın bin bir çeşit hastalığa deva olduğu söylenmektedir. Halk hekimleri ise bu tedavi malzemesini genellikle iç hastalıkları için kullanırlar. Özellikle onların mide, bağırsak gibi sindirim organlarında meydana gelen ülser ve açılan yaraların tedavilerinde en çok başvurdukları ilaç *ak darı*'dır. Halk hekimleri *ak darı*'nın acı bir tadı olduğunu belirterek onun reçel ya da balla birlikte tok karına kullanılmasını tavsiye ederler.

Halk hekimleri yılanın kılıfını da çeşitli hastalıkların tedavisi için kullanırlar. Onlar yılanın kılıfıyla genellikle siğil, sivilce, mayasıl, uyuz, yara vb. gibi cilt hastalıklarını tedavi ederler. Tedavi sırasında kimileri kılıfı suya kaynatarak suyunu hastaya içirir, kimileri de nemli olarak ya da toz haline getirerek hastalığın bulunduğu yere sürer ya da serperler (Mambetkunov 1998).

C. Kırgız Halk Hekimlerinin Yılan İyesiyle Olan İlişkileri

Kırgız geleneksel inancında kimi insanların göze görünmeyen bazı üstün güçler tarafından koruyup kollandığına dair inanışlar yaygındır. Örneğin, 19. yüzyılda yaşamış Alay bölgesinin kraliçesi olarak adlandırılan Kurmancan Datka'nın kırmızı kaplan şeklinde bir koruyucu ruhunun olduğu söylenmektedir (Kasimbekov 1990: 230). Yine, bu dönemlerde yaşamış Bugu (Geyik) kabilesinin kahramanlarından olan Balbay Baatır'ın koruyucu ruhunun bozkurt olduğu belirtilmekte ve bununla ilgili hikâyeler halen halk ağzında dilden dile dolaşmaktadır. Kırgızlar bu tür insanlar için *arkaluw* (arkasında destekleyeni var) ya da *koldogonu bar* (koruyup kollayanı var) ifadelerini kullanırlar. Bu inanış unsuru Kırgız halk hekimleri için de söz konusudur. Özellikle *bakşı*'lar kendilerinin birden çok koruyucu ruhunun olduğunu söylerler¹¹. Bu ruhlar *bakşı*'ya genellikle köpek, yılan, kaplan, geyik, tavşan, çocuk, kurt ya da ataların ruhları şeklinde görünürmüş. Halk hekimi K. Aytbayev'in anlattığına göre, halk ağzında *közü açık, bübü, bakşı, darımcı, emçi, domçu* vb. olarak adlandırılan halk hekimlerinin herhangi bir hastalığı iyileştirip iyileştirememeye olayı, daha çok onlara bu özelliği veren, onları koruyup kollayan ve yönlendiren bu koruyucu ruhlarının kudretine bağlı gerçekleşiyormuş. Eğer koruyucu ruhları (*çımınları*) kuvvetliyse o halk hekiminin de hekimlik özelliği kuvvetli olurmuş.

Ayrıca bu ruhlar ara sıra yalnız kendisinin koruyup kolladığı insana görünürmüş. Eğer kendisinin koruyup yönlendirdiği insan ölürse o ruh çoğu zaman o bölgeyi terk eder ya da ölen insanın çocukları veya akrabalarından birine geçermiş. Kırgız halk hekimlerinin çoğu kendi koruyucu ruhunun *Ak cılan* (Ak yılan) olduğunu söylerler. Bu koruyucu ruh, kimi halk hekimlerinin anlattığına göre 4 ya da 6 metre uzunluğunda boynuzlu beyaz bir yılan olup genellikle geceleri koruduğu insanın ayaklarına sarılarak yatıyormuş. Böyle bir özelliğe sahip olan Kırgız halk hekimleri günümüz Altay ya da Buryat şamanlarında görüldüğü gibi koruyucu ruhlarını simgeleyen kıyafet (çuha, sicim vb.) giymiyorlar¹². Ancak onlar hastayı tedavi ederken özellikle kendi koruyucu ruhlarına ya da yılanın hamisine hitaben birtakım yakarışlarda bulunurlar. Bu yakarışlarda en yaygın kullanılan cümleler şunlardır:

Emçiler ötkön,

Emi bizge kalgan.

Domçular ötkön,

Domu bizge kalgan.

Menin kolum emes

Umay Enenin kolu...

Oy, toodon bir toogo uçkandar,

Oy, cılandan kamçı tutkandar...

Oy, Anciyanda Ak cılan meyman

Oy, Samarkanda nar cılan meyman

Özüñdön medet tileymin

Ey kardı salık kara nar

Tarpañ urup kele kör.

O, tel müyüzdü sur cılan,

Tegirçektey tegeren,

Tez kele kör cebeden

E, celden bütkön balban kız,

Eki emçegi salbañ kız,

Celip çıgıp kele kör,

Kelip cardam bere kör.

Kereç-kereç ker cılan,

Keregedey bir cılan.

Mayrıñ-tuyruñ bir cılan,

Mama celim kız cılan.

Üfürükçüler geçmiş

Üfürüğü bize kalmış.

Büyücüler geçmiş,

Büyüsü bize kalmış.

Benim elim değil,

Umay Ana'nın eli...

(*bk. Akmatalliev 2004: 334*)

Ey, bir dağdan diğer dağa uçanlar,

Ey, yılan kamçı tutanlar¹³...

Ey, Andican'da Ak yılan konuk.

Ey, Semerkan'da deve yılan konuk.

Kendinden yardım istiyorum.

(*bk. Akmatalliev 2003: 379*).

Ey, karnı sarkan siyah deve

Koşarak gelin buraya.

Ey, ince boynuzlu boz yılan,

Tekerlek gibi dönün,

Oktan daha çabuk gelin.

Ey rüzgârdan olan pehlivan kız,

İki memesi sallanan kız,

Rüzgâr gibi geliver,

Gelin de, yardım ediver¹⁴.

(*bk. Kasımbekov 2008: 305*)

Kereç kereç¹⁵ kahverengi yılan,

*Kerge*¹⁶ gibi bir yılan.

Eğri büğrü bir yılan,

Mama celim¹⁷ kız yılan.

Ubay cılan, çubay cılan,

Ok cılan, çok cılan.

Kara tonun boorunan ilek-ilek kelet

Kayt cılan!

(*bk. Asanov ed. 2004: 75*)

Sürünen yılan, uzayan yılan,

Ok yılan, kor yılan.

Kara dağın bayırından leylek geliyor

Geri dön yılan!

Kırgız halk hekimliğinde yılanın hamisine hitap etme ve onunla ilişki kurmaya çalışma âdeti, ayrıca yılan sokan hastayı tedavi etme sırasında daha açık görülmektedir. Bu durumda genellikle *darımcı* “afsuncu” ya da *bakşı* hastayı sokan yılanın zehirli olup olmadığını inceler. Onların dediğine göre, eğer sokulan yerde birkaç ufak dişin izi kalırsa o zaman zehirsiz yılan sokmuş sayılır ve bu çok da tehlikeli sayılmazmış. Ancak vücuda derin batan iki büyük dişin izi kalırsa o zaman zehirli bir yılan sokmuş olup hemen müdahale etmek gerekirmiş. Bu durumda kimi *darımcı* (afsuncu)’lar sokan yılanın inini arayıp bulur ve kendine has birtakım *arboo* (afsun) sözlerini söyleyerek onu *arbaşma* (afsunlaşma)’ya çağırırlar. Ayrıca bu çağırma eyleminde de onu korkutmaya yönelik *çatırñdı buzbasam, tanabıñdı üzbööm, altı atañda doom bar, aytışamın beri çık* (çadırını bozacağım, iplerini koparacağım, altı ceddinde devam var, atışacağım buraya gel...) gibi birtakım sözler sarf ederler (*bk. Akmataliyev ed., 2004: 338*). İnanışa göre, eğer yılan ininden çıkarsa, insan onun karşısına geçip gözlerine dik bakarak onun ismini bulabilmek için aklına gelen *altın, bakır, ayna, tarak, bıçak, makas, düğme* vs. gibi bütün nesnelere isimlerini söylemeye başlamış¹⁸. Bu sırada yılan da başını kaldırarak insana bir şeyler söylüyormuşçasına dilini çıkartarak hareketsiz kalmış. Bu *arbaşma* (afsunlaşma) esnasında insanın nefesi daralıp, rengi solarak sanki boğuluyormuş gibi çok güçlük çekermiş. Aynı zamanda yılanın da karnı şişmeye başlamış. Eğer insan yılanın isminin ne olduğunu bulursa yılanın şişen karnı patlar ve ölür, onun soktuğu adam da iyileşirmiş. Kırgız halk inancında yılanın isminin *topçu* (düğme) olduğu söylenmektedir. Söylentilere göre bu *arbaşma* eylemi koyun ile yılan ve toygar ile yılanın arasında daha sık görülmüş (*Akmataliyev 2003: 135*).

Bunun dışında bazı güçlü *darımcı*’lar yılan sokan adamı ya da hayvanı tedavi ederken bıçağın sapını yere batırarak *darım* sözlerini söylemeye başlayınca o bölgedeki bütün yılanlar *darımcı*’nın önüne gelip tek tek bıçağın ağzına sarılarak geçmeye başlamış. En sonunda adamı ya da hayvanı sokan yılan gelir ve bıçağa sarılarak geçerken ölür, hasta da iyileşirmiş (*Düşşeyev 1995*).

Kimi hekimler yılan sokan insanı tedavi ederken ona yılanın etini yedirirler.

4. Sonuç:

Yılan konusu Kırgız halk inancı ve halk hekimliği açısından bir bütün olarak ele alınmaya çalışıldığı bu çalışmanın sonucunda özetle şunlar söylenebilir:

- Yılan, hem geleneksel inanç unsuru hem de tedavi unsuru özellikleri dolayısıyla diğer çoğu Türk halklarının kültüründe olduğu gibi Kırgız kültüründe de büyük öneme sahiptir.

- *Cılan* kelimesi günümüz Kırgızcasında esas anlamının dışında mecazî olarak her ne kadar olumsuz anlamlarda kullanılsa bile halk arasında onunla ilgili inanış ve yapılan uygulamalar, onun halkın gönlünde özel bir değeri olan saygın ve kutsal varlık olduğunu göstermektedir. Bu kutsallığın temel nedenlerinden biri bize göre Kırgız kültüründe

Yenisey’de yaşadıkları dönemlerden kalma eski bir yılan kültü (totemi)’nün izlerinin korunmasıdır. Ancak yılan Kırgız geleneksel inancında tamamen dokunulmaz değildir.

• Kırgızlar arasında yılan hakkında *tüşüñdö körsöñ kenç, öñüñdö körsöñ canç* (rüyanda görürsen zenginlik, gerçek hayatta görürsen öldür) inancı yaygındır. Yılanı Kırgızlar genellikle tedavi amaçlı öldürürler.

• Kırgız halk hekimliğinde yılan sıradan bir tedavi malzemesi değildir. Yılan kemiğinden yapılan ilaç (ak darı) ilaçların en etkili, *miñdin biri* (bin bir çeşit ilacın içerisinde en iyisi) olarak kabul edilir.

• Ayrıca yılan halk hekimliğinde sadece tedavi malzemesi olarak kullanılmaz. O, aynı zamanda halk hekimlerini (*bakşı, közü açık, darımçı*) yönlendiren, onları koruyup kollayan, onların hastayı iyileştirmesini sağlayan iyi niyetli ruh olarak da hizmet eder.

• Halk hekimlerine göre (özellikle *darımçı*’lar) yılan sokan hastayı iyileştirmenin en iyi yöntemi yılanların iyesiyle irtibat kurmak ve onu çeşitli yöntemlerle (kızma, korkutma, yakarma) etkileyerek zehrinin etkisini kaybetmesini sağlamaktır.

• Bilindiği üzere bazı Türk halklarında (örneğin Anadolu Türklerinde) ve Çin, Malezya vb. gibi diğer doğu ülkelerinde çeşitli hastalıklara karşı yılanın canlı olarak da kullanıldığı bilinmektedir (Başar 1978: 12). Ancak Kırgız halk hekimliğinde yılanın canlı olarak kullanıldığına dair herhangi bir bilgiye rastlanmamıştır.

Bu makale Kırgız kültüründeki yılan konusu üzerinde yapılan ilk çalışmalardandır. Dolayısıyla Kırgız kültüründeki yılanla ilgili sunulacak bilgiler yalnız bunlarla sınırlı değildir. Halk arasında yılanla ilgili keşfedilecek daha pek çok birikimin olduğu kanaatindeyiz.

NOTLAR

¹ Özellikle en eski Türk destanlarından olan “Manas” destanında *Tüyünçaç, Alatkak, Uçmoyul, Sırası* denilen efsanevi yılan toplulukları, ejderhalardan bahsedilmektedir (bk. Orozbekov 1982: 217; Ögel 1995: 567).

² Bu durum sadece Kırgız edebiyatı için değil Kazak, Tatar, Başkurt vs. gibi diğer bazı Türk halklarının edebiyatları için de söz konusudur.

³ Bu mitlerin bir kısmının kökeni Zerdüştlük (Zoroastrizm), Mecûsilik (Mazdeizm), Maniheizm gibi dünyadaki en eski dinlere dayanmaktadır.

⁴ Z. Başar, ilkel topluluklarda yılanın kutsal tanındığını, Tanrı sayıldığını belirtmiş ve yılan kültürünün yılanın toprak altında ölü atalarla ilişkisi olduğuna ve onların ruhlarını taşıdığına inanılmasından kaynaklandığını kaydetmiştir (1978: 41).

⁵ Bu inanışın temelinde belki de eskiden hazinelerin yıkık dökük, viranlık yerlerde saklanması ve olası hırsızlık olaylarına karşı bu yerlerle ilgili yılan hikayelerinin oluşturulması bulunabilir. Ayrıca altının onu bulan insanlar için her zaman hayır, zenginlik, mutluluk getirmeyeceği, baba ile oğlun, kardeş ile kardeşin, en yakın arkadaşların bile yakınlık ilişkilerini bozabileceği inancıyla da metaforik anlamda “altın var yerde yılan var” ifadesinin kalıplaştığını söylemek mümkündür. Ancak sebebi hangi temele dayanırsa dayansın bu inanış unsuru Kırgızlar arasında çok yaygındır (bk. Stamov 1992: 85)

⁶ Bu halk hekimleri genellikle kendi koruyucu ruhunun *Ak cılan* olduğunu ileri sürenlerdir.

⁷ Ayrıntılar için bk. Moldalievva 2010: 11

⁸ Bk. Pyagay vd. 2005: 6

⁹ Bu ülkelerin bazılarında özellikle tedavi amaçlı kurulmuş yılan çiftliklerinin olduğu biliniyor.

¹⁰ S. Baybosinov, Kazak halk hekimlerinden Hamza Ceñishan'ın, yılan çorbasının kanser hastalığı için de çok faydalı olduğunu kaydetmiştir (2009).

¹¹ Ob–Uygurlardan olan Hanti ve Mensilerde, Şaman'ın mutlaka yedi tane yardımcı hayvanı (koruyucu ruhu) olması gerektiği söyleniyor (bk. Arslan 2007: 55). Ancak Kırgız *bakşı* 'larında böyle bir şart yoktur.

¹² Altay, Buryat şamanlarının giydiği kıyafetleriyle ilgili olarak bk. Arslan 2007: 71-75

¹³ Bakşılardan çımınları tören sıralarında çoğu zaman ata binen askerler, yaya askerler, kaplana binen devler, yılanı kamçı yapan olağan üstü varlıklar olarak gözükürlerdi. (bk. Abramzon 1999: 127). Ayrıca Başar da, ilk Yesevi halifelerinin eserlerinde yılan kamçı efsanelerinden söz edildiğini ve bunun ilkel çağlardan gelen bir inanışla ilgisi olduğunu kaydetmiştir (1978: 80).

¹⁴ Bakşılardan tören sırasında rüzgâr ruhunu çağırması, bize Göktürklerin türeyişi ile efsanelerde geçen Ni-shih-tou hakkındaki “öyle ki rüzgâr ve yağmuru devlet hizmetine çağırabilirdi. Yaz ruhunun ve Kış ruhunun kızları olduğu söylenen iki kızla evlendi...” anlatılarını hatırlatmaktadır (bk. Taşağıl 2012: 11).

¹⁵ Bu kelimelerin anlamı bilinmemektedir.

¹⁶ Çadırın kafes şeklinde olan ahşap duvarı.

¹⁷ Bu kelimelerin anlamı bilinmemektedir.

¹⁸ Buradaki yılan isminin nasıl bir isim olduğu (koruyucu iyesinin ismi mi ya da kendi ismi mi) bilinmiyor. Ayrıca onunla bu tür nesnelere arasında nasıl bir bağ kurdukları da henüz anlaşılabilir değil.

KAYNAKLAR

Sözlü Kaynaklar:

AYTPAYEV Koyçubay: (Derleme tarihi 2000). Halk hekimi. Kırgızistan'ın Narın bölgesinde Narın şehrinde yaşıyor. Ortaokul mezunu. 1950 doğumlu.

ÖMÜRALİEVA Turdubübü: (Derleme tarihi 2000). Emekli (Kolhozcu). Kırgızistan'ın Narın bölgesinde Kayıñdı köyünde yaşıyor. İlkokul mezunu. 1920 doğumlu.

MAMBETAKUNOV Kaseyin: (Derleme tarihi 1998). Emekli (Kolhozcu). Kırgızistan'ın Isikköl bölgesinde Kurbu köyünde yaşıyor. Ortaokul mezunu. 1940 doğumlu.

DÜYŞEYEV Sultangazı: (Derleme tarihi 1995). Emekli (Çoban). Kırgızistan'ın Narın bölgesinde Taşbaşı köyünde yaşıyor. İlkokul mezunu. 1937 doğumlu.

Yazılı Kaynaklar:

ABDULDAYEV E.: (1969). *Kırgız Tilinin Tüshündürmө Sөzdügü*, Mektep Yay., Frunze.

ABRAMZON S. M.: (1999). *Kırgız Cana Kırgızstandın Tarihi Boyunça Tandalma Emgekter*, Soros Fondu Yay., Bişkek,

AKMATALİYEV Abdıldacan: (2003). *Kaada Salttar, Ak Batalar*, Kırgız Respublikası Uluttuk İlimder Akademiyası Yay., Bişkek.

AKMATALİYEV Abdıldacan: (2004). *Kırgız Adabiyatının Tarihi, I*, Kırgız Respublikası Uluttuk İlimder Akademiyası Yay., Bişkek.

ARSLAN Ahmet Ali: (2007). “Orta Asya ve Amerika Kızılderili Şamanlarının Giysileri”, *Yaşayan Eski Türk İnançları Bilgi Şöleni*, 16-17 Nisan, Hacettepe Üni., Ankara, s. 51-81

ASANOV Üsön (ed.): (2004). *Kırgız Adabiyatı Entsiklopediyalık Okuu Kuralı*, Mamleketтик Til Cana Entsiklopediya Borboru Yay., Bişkek.

ABCET Bakıt: “Türki Halıkları Mifologiyasındagı Aydahar Beynesinin Tipologiyası” <http://www.abai.kz/node/205> (16.12.2008)

BAŞAR Zeki: (1978). *Halk Hekimliği ve Tıp Tarihinde Yılan*, Atatürk Üniversitesi Diş Hekimliği Fakültesi Yayınları No: 3, Ankara.

BAYBOSINOV S.: “Jılan Etin Jeysiz be” <http://www.zamana.kz/component/content/article/1-latest-news/416-gilan.html> (12.12.2009)

BOLOT Mamat: (2003). “Kırgız El Meditsina Tarihine Sürtümdör”, “*Aalam*” gazetesi, S. 90, s. 6.

BUTANAYEV Viktor Yakovleviç: (2003). *Burhanizm Tyurkov Sayana-Altaya*, HGU (Hakas Devlet Üni.) Yay., Abakan.

ERŞAHİN S. (1999). “Kırgızların İslamlaşması Üzerine Bazı Mülahazalar”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Ankara, s. 393-438

GÜNGÖR Ahmet: (2006). *Kırgızca ve Türkçede Hastalık Adlarıyla İlgili Örtmece (Euphemism) Sözcükler*, (H. Karasayev Bişkek Sosyal Bilimler Üniversitesi Türkoloji Bölümü Yayınlanmamış Doktora Tezi), Bişkek.

KASIMBEKOV Tölögön: (1986). *Kel-kel*, Kırgızstan Yay., Frunze.

KASIMBEKOV Tölögön: (2008). *Povester, Añgemeler*, Biyiktik Yay., Bişkek.

KÖSE Nerin: (2004). “Kırgızların Halk Hekimliğiyle İlgili Bazı Pratikleri Hakkında”, *Prof. Dr. Abdurrahman Güzel'e Armağan*, Gazi Eğitim ve Kültür Vakfı Yay., Ankara, s. 535-542.

MOLDOBAYEV İ.: (1993). “Manas Eposundagı Eldik Meditsina”, *Manasçılar Kırgız Elinin Ruhaniy İnsandarı: Sagımbay Orozbekov 125-c.*, Bişkek.

MOLDALİEVA Nurgül: (2010). *Kırgız Türkçesinin Sağlıkla İlgili Söz Varlığı*, (Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara.

OROZBAKOV Sagınbay: (1982). *Manas*, C. IV, Kırgızstan Yay., Frunze.

OSMONOVA C. - KONKOBÆV K. vd.: (2001). *Kırgız Tilinin Frazzeologiyalik Sözdüğü*, Kırgız-Türk Manas Üniversitesi Yay., Bişkek.

ÖĞEL Bahaeddin: (1995). *Türk Mitolojisi*, C. II, Türk Tarih Kurumu yay., Ankara. POLAT Kemal: (2005). *Beşikten Mezara Kırgız Türklerinde Gelenek ve İnanışlar*, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., Ankara.

PYAGAY L. - vd.: (2005). *4. Modul – Cıgaç Emes Produksiya*, (çev.: I. Kadırov), KIRFOR Yay., Bişkek.

ROUX Jean-Poul: (2005). *Orta Asya'da Kutsal Bitkiler ve Hayvanlar*, (çev.: Aykut Kazancıgil-Lale Arslan), Kabalcı Yay., İstanbul

STAMOV Asanbek: (1992). *Cortuul*, Uçkun Yay., Bişkek.

TAŞAĞIL Ahmet: (2012). *Gök-Türkler I-II-III*, IV/A-1.1. Dizi, Sayı 21, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara.

USUPBEKOVA K.: (2010/Mayıs). “Cılandar”, *Super İnfı gaz.*, S: 394, Bişkek. YUDAHİN Konstantin

Kuzmiç: (1985). *Kırgızsko-Ruskiy Slovar'*, Sovetskaya Entsiklopediya Yay., Frunze.